

مبانی و انواع خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی و کاربرد آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۱۹

نرگس سجادیان*

احمد سلحشوری**

محمد رضا یوسفزاده***

فرهاد سراجی****

چکیده

هدف از این پژوهش، بررسی مبانی و انواع خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی و میزان به کارگیری آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بوده است و برای انجام دادن تحقیق، از روش ترکیبی (کیفی و کمی) استفاده کرده ایم؛ بدین شرح که در بخش کیفی، روش تحلیل مفهومی و استنتاجی و تحلیل محتوای کیفی (استقرایی) و در بخش کمی، روش تحلیل محتوای کمی را به منظور تحلیل سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (مبانی انسان‌شناسی و اهداف) به کار گرفته ایم. جامعه آماری پژوهش در بخش کیفی، آثار فلاسفه اسلامی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش را شامل می‌شود و روش نمونه‌گیری در بخش کیفی، از نوع هدفمند و در بخش کمی، از نوع تحلیل محتوای مقوله‌ای بوده است. برای تحلیل اطلاعات از روش کدگذاری باز، محوری و گزینشی استفاده کرده ایم. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد مبانی خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی، شامل ارتباط نفس و بدن، اندیشه‌ورزی، تکامل و تعالی نفس، غیرت، غایت‌گرایی و انواع خودآگاهی (اعم از فیزیکی، هیجانی، اجتماعی، معنوی و عقلانی) است؛ همچنین یافته‌های پژوهش در بخش تحلیل محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نشان می‌دهد در بخش مبانی انسان‌شناسی، به خودآگاهی عقلی و در بخش اهداف سند مورد بحث، به خودآگاهی فیزیکی و معنوی، به بیشترین میزان توجه شده است.

واژگان کلیدی: مبانی خودآگاهی، انواع خودآگاهی، دیدگاه فلاسفه اسلامی، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش.

* دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. sajadiyan.narges@gmail.com

** دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. ah.salahshoori@atu.ac.ir (نویسنده مسئول).

*** استاد تمام گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

Nimrooz@basu.ac.ir

**** استاد تمام گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران. fseraji@basu.ac

بیان مسئله

یکی از مباحث مهم فلسفی‌ای که بسیاری از فلاسفه در اعصار مختلف به آن توجه کرده‌اند، خودآگاهی است. پرسش درباره خود و خودآگاهی، از پرسش‌های بنیادین فلسفی و روان‌شناسی جدید است که نحوه پاسخ‌گویی به آن، طرز تفکر حکما و فلاسفه را نشان می‌دهد. «خود» و نحوه ارتباط آن با بدن، چگونگی دستیابی به خودآگاهی و انواع آن، همواره از دغدغه‌های فلاسفه و حکما بوده است و در مباحث فلسفی، معرفت به خود و شناخت خویش، خودآگاهی نامیده می‌شود. سقراط با بیان جمله «خود را بشناس»، خودآگاهی را مبنای هرگونه کمال و سعادت بشری دانسته و ابن‌سینا از اولین فیلسوفانی بوده که با بیان مفهوم «انسان معلق در فضا» با رویکرد فلسفی (نه صرفاً رویکرد اخلاقی - دینی)، این بحث را مطرح کرده است. برخی فلاسفه نیز خودآگاهی را عبارت از ادراک ذات در برابر ادراک غیر تعریف کرده‌اند. در تعریفی دیگر، خودآگاهی، معرفت نفس، خودشناسی، و شناخت صفات و عادات خویش، مفاهیمی هم‌معنا و نزدیک به یکدیگر دانسته شده‌اند. به عقیده ملاصدرا موجودی می‌تواند به دیگری علم داشته باشد که نخست، عالم به خودش باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ج. ۳، ص. ۴۴۸). وی خودشناسی را به منزله جهان‌شناسی دانسته؛ زیرا از نظر او، خود آدمی، مطابق با عالم کبیر است (صدرالدین شیرازی، ۱۴۲۸ق، ج. ۶). در آموزه‌های دینی، راز سعادت انسان‌ها خودآگاهی دانسته شده است. از این منظر، انسان ذاتاً دوست دارد خودش را بشناسد، از مقام و موقعیت خویش در جهان آگاهی یابد و خود را به جایگاهی والا برساند که شایسته آن است.

نظام تعلیم و تربیت، مجموعه‌ای از تدابیر سازمان‌یافته است که امکانات بالقوه محصلان را تحقق می‌بخشد و امکاناتی مناسب را در قالب برنامه‌ها و فرصت‌های آموزشی در اختیار فراگیران می‌گذارد تا آنان بتوانند با سرمایه‌های فرهنگی و تجربه‌های پیشینیان آشنا شوند. از فارغ‌التحصیلان مدارس انتظار می‌رود علاوه بر دانش، شناخت کافی درباره انواع ویژگی‌های خود داشته باشند. در این راستا، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش با اتکا به آموزه‌های قرآن و اسناد بالادستی همچون سند چشم‌انداز بیست‌ساله و نقشه جامع علمی کشور، در هشت فصل بدین شرح تنظیم شده است: فصل اول: کلیات و تعریف

اصطلاحات؛ فصل دوم: بیانیه ارزش‌ها؛ فصل سوم: بیانیه مأموریت نهاد؛ فصل چهارم: چشم‌انداز؛ فصل پنجم: بیان هشت هدف کلان در نظام تعلیم و تربیت رسمی عمومی؛ فصل ششم: بیان پانزده راهبرد کلان برای رسیدن به هشت هدف کلان؛ فصل هفتم: هدف‌های کلان؛ فصل هشتم: چهارچوب نهادی و نظام اجرایی تحول بنیادین آموزش و پرورش (ابراهیمی و درانی، ۱۳۹۶). مدارس به‌عنوان پایگاه‌هایی برای آموزش و پرورش، نقشی مهم در پرورش دادن خودآگاهی در دانش‌آموزان برعهده دارند. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش همانند قانون اساسی، برپایه تحولات همه‌جانبه و درازمدت، ازسوی شورای عالی انقلاب فرهنگی و شورای عالی آموزش و پرورش تصویب شده و در دستور کار آموزش و پرورش قرار گرفته است و با توجه به آن باید تمام زیرنظام‌ها و مؤلفه‌های خرد و کلان نظام تعلیم و تربیت بازخوانی و بازتولید شوند (اسداللهی، قاسمی‌زاد و دهقانی، ۱۳۹۵). درخصوص خودآگاهی، پژوهش‌هایی صورت گرفته و در آن‌ها این مسئله از دیدگاه برخی فلاسفه اسلامی بررسی شده است. حیدری و زیباکلام مفرد (۱۳۸۷) در پژوهش خود، اهداف، اصول، روش و محتوای تربیتی را براساس مبانی فلسفی ابن‌سینا استخراج کرده‌اند. پژوهش‌زمانی‌ها و اسحاقی‌نسب (۱۳۹۴) نشان می‌دهد خودآگاهی ابن‌سینا از هستی‌شناسی وی اثر پذیرفته و فراتر از خودآگاهی دکارت است. پژوهش سعیدی‌مهر و صفر نورالله (۱۳۹۶) بیانگر آن است که کسب آگاهی از طریق تنبه، توجه و التفات تحقق می‌یابد و هر آگاهی‌ای مستلزم آگاهی سطح بالاتر است. الویشیا^۱ در پژوهش خود (۲۰۰۶) نتیجه گرفته خودآگاهی انسان از نوع حضوری است و تفاوت‌هایی هم در نوع شناخت انسان از خود وجود دارد. بلک^۲ (۲۰۰۸) در پژوهش خود، نظریات ابن‌سینا و خودآگاهی از دیدگاه او را بررسی کرده است. سجادیه (۱۳۸۵) در پژوهش خود، براساس بررسی و تحلیل هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی، انسان‌شناسی و ارزش‌شناسی در فلسفه صدررا، با توجه به مطالعات انجام‌شده، مبانی، اصول و روش‌هایی را از فلسفه بوعلی استنتاج کرده است. سید احمد لواسانی (۱۳۹۴) در پژوهشی نشان داده است در اندیشه ملاصدررا، خودآگاهی با توجه به ضعف و قوت افراد، مراتب و درجات مختلفی دارد و انسان می‌تواند از خودآگاهی به خداآگاهی حذاقلی

1. Alwishah

2. Black

و حداکثری برسد. احمدآبادی آرانی و باقری (۱۳۹۹) در پی بررسی مبانی انسان‌شناختی ملاصدرا، به مواردی خاص، شامل حرکت تکاملی نفس، ظهور ملکات و ظهور نوعیت‌های فردی دست یافته‌اند. اسداللهی، قاسمی‌زاد و دهقانی (۱۳۹۵) در پژوهش خود، از مهارت‌های زندگی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های سند تحول بنیادین آموزش و پرورش از دیدگاه معلمان در سطح متوسط (۵۰٪) در کتب پایه ششم استفاده کرده‌اند. از میان مقوله‌های مهارت‌های زندگی، بیشترین توجه، معطوف به مهارت تصمیم‌گیری (۴۹٪) بوده و به مؤلفه خودآگاهی، بسیار کم توجه شده است.

در پی بررسی پیشینه پژوهش درمی‌یابیم هریک از محققان، تنها دیدگاه یکی از فلاسفه اسلامی را در نظر داشته‌اند و تحلیلی جامع درخصوص دیدگاه‌های سه فیلسوف بزرگ اسلامی (ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا) صورت نگرفته است؛ همچنین با توجه به اهمیت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، و نقش آن در برنامه‌ریزی‌های آموزشی، لزوم توجه به کاربرد میزان انواع خودآگاهی در این سند مشخص می‌شود. با عنایت به اهمیت بسیار زیاد خودشناسی و خودآگاهی در رشد و هویت دانش‌آموزان، پرداختن به مبانی خودآگاهی با توجه به اندیشه‌های فلاسفه اسلامی (ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا) ضرورت دارد. مقوله خودآگاهی در کتب مختلف دیده می‌شود؛ اما مبانی این خودآگاهی با توجه به اندیشه‌های متفکران غیراسلامی تبیین شده است؛ لذا در پژوهش حاضر، به منظور بومی‌سازی این مقوله با توجه به اندیشه‌های فلاسفه اسلامی (ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا)، مبانی و انواع خودآگاهی براساس نظریات این سه فیلسوف برجسته استخراج و استنباط می‌شود و سپس برپایه یافته‌ها میزان گستردگی انواع خودآگاهی در دو بخش مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بررسی خواهد شد؛ بدین ترتیب، در پژوهش پیش‌روی، درصدد پرکردن این خلأ از طریق بررسی نظریات فلاسفه بزرگ اسلامی، واکاوی مبانی و انواع خودآگاهی از دیدگاه آنان، و مشخص کردن میزان و انواع خودآگاهی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش هستیم و بنابراین، پاسخ‌گویی به سؤالات زیر، مورد توجه است:

- مبانی خودآگاهی از دیدگاه فلاسفه اسلامی کدام‌اند؟

- انواع خودآگاهی از دیدگاه فلاسفه اسلامی کدام‌اند؟

- در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، انواع خودآگاهی به چه میزان مورد توجه قرار گرفته است؟

روش پژوهش

برای انجام دادن این پژوهش، از روشی ترکیبی استفاده کرده‌ایم که از حیث هدف، از نوع کاربردی و از لحاظ رویکرد، از نوع ترکیبی (کیفی، کمی) و متوالی اکتشافی است. در مرحله نخست، مبانی و انواع خودآگاهی را شناسایی و بدین منظور، از روش تحلیل مفهومی (تحلیل مفهوم و تفسیر مفهوم) و نیز روش استنتاجی (پیش‌رونده) استفاده کردیم؛ سپس در مرحله دوم، به منظور تحلیل محتوای مبانی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، از روش تحلیل محتوای کیفی (از نوع استقرایی) استفاده کردیم. در بخش کیفی، محیط پژوهش، مشتمل بر کلیه آثار و منابع بوعلی، سهروردی و ملاصدرا (به ترتیب، معروف‌ترین فلاسفه مکاتب مشاء، اشراق و متعالیه) بوده و در بخش کمی، مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش انتخاب شده است. علت برگزیدن این دو بخش، آن بوده که مسئله این پژوهش، خودآگاهی انسان است و بنابراین، مبحث انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بهترین گزینه برای تحلیل محتوا به‌شمار می‌آید. در بخش کیفی، نمونه هدفمند و ملاک محور بوده است و از میان فلاسفه اسلامی، سه فیلسوف شاخص در مکاتب فلسفی مشاء، اشراق و متعالیه انتخاب شدند. در بخش کمی، برای نمونه‌گیری، از روش تحلیل محتوای مقوله‌ای استفاده کردیم و واحد تحلیل در این پژوهش، جمله و مضمون بوده است. در بخش کیفی، برای گردآوری داده‌ها از روش کتابخانه‌ای، اسناد پژوهشی و ادبیات نظری استفاده کرده و برای پاسخ‌گویی به سؤال دوم، به منظور گردآوری اطلاعات، از روش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته (نظر متخصصان) به صورت مجازی استفاده کرده‌ایم؛ سپس از طریق کدگذاری باز، محوری و انتخابی، مقوله‌های فرعی و اصلی را استخراج و همچنین از چک‌لیست تحلیل محتوای محقق‌ساخته به‌عنوان ابزار اندازه‌گیری استفاده کرده‌ایم. روایی به‌کارگرفته در این پژوهش، از نوع صوری و براساس نظر متخصصان بوده است و فرم اولیه تحلیل محتوا، شامل مؤلفه‌های مفهومی مرتبط با انواع خودآگاهی در اختیار گروهی از صاحب‌نظران

تعلیم و تربیت قرار گرفت. به منظور سنجش پایایی، ضریب توافق بین دو کد گذار را ارزیابی کردیم و این ضریب (۰/۷۵)، نشان دهنده پایایی مطلوب بود.

بافته‌های پژوهش

در این بخش، دیدگاه فلاسفه اسلامی، مبانی انسان‌شناختی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش تحلیل و جدول فراوانی به دست داده خواهد شد. در ادامه، اطلاعات حاصل شده از تحلیل داده‌ها به تفصیل و براساس تفکیک سؤالات اصلی پژوهش، به شرح ذیل آمده است:

الف) مبانی خودآگاهی از دیدگاه فلاسفه اسلامی کدام‌اند؟
داده‌های به دست آمده از مطالعه منظم جمع‌آوری و مبانی خودآگاهی با استفاده از روش مفهومی و روش استنتاجی فرانکنا (براساس گزاره‌های واقع‌نگر و هنجارین) استخراج شده و نتایج به تفکیک اسامی و منابع در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. گزاره‌های واقع‌نگر و هنجارین، و مبانی خودآگاهی از دیدگاه ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا

ردیف	نام فیلسوف	گزاره واقع‌نگر	گزاره هنجارین	مبنا
۱	ابن‌سینا	ادراک من درباره خودم مقلم بر هر آن چیزی است که آن را وصف می‌کنم و می‌گویم آن را ادراک کرده‌ام (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۴۷).	باید به ادراکات افراد از خویش توجه شود. با توجه به اینکه خودشناسی از طریق درون نفس، جوهر مجرد و کمال جسم است که از روی اختیار و به یاری عقل، جسم را حرکت می‌دهد (ابن‌سینا، ۱۳۶۰، ص. ۹۰).	اندیشه‌ورزی
		در نظریه «انسان معلق در فضا»، آدمی وجود خود را بدون هیچ واسطه‌ای درک می‌کند و نفس، حقیقتی جدا از بدن است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۷۶).	باید فرصتی را ایجاد کرد که فرد بتواند با خویش خلوت کند و شناخت وی درباره خودش آگاهانه باشد.	غایت‌نگری

ردیف	نام فیلسوف	گزاره واقع‌نگر	گزاره هنجارین	مبنا
		«ادراک ما به ذات خویش همان نفس وجود خاص ماست» (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۱).	باید هم به نفس و هم به بدن توجه کرد. باید زمینه توجه فرد به نفس خویش را ایجاد کرد.	
		نفس در همه حال به خود، آگاهی دارد و این خودآگاهی، ذاتی نفس است؛ اما ممکن است گاهی نفس این خودآگاهی را به یاد آورد (ابن‌سینا، ۱۳۷۱، ص. ۶۱).	باید به این مسئله توجه کرد که گاه انسان دچار فراموشی می‌شود و در نتیجه، از خودآگاهی برخوردار نیست.	غایت‌نگری
		وجود نفس در عالم اجسام نیست و ماهیت نفس، امر جسمانی نیست (سهروردی، ۱۳۷۳، ج. ۱، ص. ۲۶۷).	باید به این مسئله توجه کرد که نفس از نوع جسمانی نیست و به توجه ویژه نیاز دارد و برنامه تربیت آن باید کمی متفاوت باشد.	غایت‌نگری
۲	سهروردی	بدن، محاط در نفسی است که طبیعت آن فقط نوری شدیدتر از بدن است (سهروردی، ۱۳۸۰، ج. ۳، ص. ۱۶۵-۱۶۰). در خودآگاهی تو باید به خود، آن‌طور که هستی، آگاه باشی و هرگز نباید از ذات خود و از جزء آن غافل شوی (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۵).	در تربیت باید هم به بدن توجه کرد و هم به نفس. در پرورش خودآگاهی باید به خودآگاهی حضوری نیز توجه شود.	ارتباط نفس و بدن
		وقتی ذات خودم را به خوبی می‌کالم، چیزی جز وجود خود و ادراکم را نمی‌بینم (سهروردی، ۱۳۷۳، ج. ۱، ص. ۱۱۵).	باید فرصتی را ایجاد کرد که فرد بیشتر خودش را بشناسد. نفس آدمی، توانایی شناخت خویشتن را دارد	غایت‌نگری

ردیف	نام فیلسوف	گزاره واقع‌نگر	گزاره هنجارین	مبنا
		نفس، قادر به آگاهی از خود است و این آگاهی، اشراقی از انوار مجرد و نورالانوار است (سهروردی، ۱۳۸۰، ج. ۲، ص. ۱۱۱-۱۱۲).	و باید از طریق تربیت آن را شکوفا کرد.	
		نفس، کمال اول است برای جسم طبیعی عالی (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۰، ص. ۲۱۰). «خود»، اعم از نفس و بدن، و همان وجود ذومراتب انسان است و امری ثابت و بدون تغییر نیست و بدن مرتبه‌ای از «خود» است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص. ۵۴).	برای رشد روح باید به رشد جسم نیز توجه کرد؛ زیرا اولین خاستگاه روح، نفس است. انسان، موجودی ذومراتب است؛ پس باید به این نکته مهم توجه ویژه کرد.	تکامل و تعالی نفس
۳	ملاصدرا	تنها موجودی به دیگری علم دارد که نخست به خود، علم داشته باشد و موجودی می‌تواند به خود، علم داشته باشد که اجزای آن در وجود با هم جمع باشند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ج. ۶، ص. ۴۱۶).	انسان برای رسیدن به خودشناسی باید خود را از دید دیگران نیز ارزیابی کند.	غیریت (دیگری)
		نفس، جسمانیة‌الحدوث و روحانیة‌البقا است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ج. ۳، ص. ۳۳۰-۳۳۱).	روح در ابتدا با جسم همراه است و بر اثر تربیت و محیط مناسب می‌تواند به رشد و تعالی برسد و از جسم سبقت بگیرد.	ارتباط نفس و بدن
		انسان در هر مرتبه‌ای از وجود، خود و خودآگاهی ویژه آن مرتبه را داراست و در راستای تشکیک وجود این آگاهی نیز مشکک خواهد بود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۲، ص. ۷۴-۷۷).	آدمی در هر مرحله از رشد، خودآگاهی ویژه همان مرحله را دارد.	تکامل تدریجی نفس

همان‌گونه که در جدول ۱ می‌بینیم، براساس روش استنتاجی فرانکنا، مبانی ارتباط نفس و بدن، شامل تکامل و تعالی نفس، مبانی اندیشه‌ورزی، مبانی غایت‌گرایی و مبانی غیریت (دیگری) است.

(ب) انواع خودآگاهی از دیدگاه فلاسفه اسلامی کدام‌اند؟

مبانی اولیه با استفاده از روش مصاحبه نیمه‌ساختاریافته در اختیار متخصصان تعلیم و تربیت قرار گرفت و پس از تحلیل و کدگذاری هرکدام از مصاحبه‌ها در گام‌های بعدی، کدهای به‌دست آمده در قالب گروه‌های مشابه و منسجم دسته‌بندی و شبکه مضامین چندین بار تحلیل و بازبینی شد. در این مرحله، برای مشخص شدن هریک از کدهای محوری، کدهای بازی که در مرحله اول استخراج شدند، در کنار هم قرار گرفتند و آن‌هایی که شبیه یکدیگر بودند، دسته‌بندی شدند؛ آن‌گاه با کد محوری‌ای که بیانگر مفهوم آن‌ها بود، نام‌گذاری و در جدول ۲ به‌دست داده شدند.

جدول ۲. انواع خودآگاهی با توجه به گزاره‌های توصیفی فلاسفه اسلامی

واحد معنا	کد	کدهای محوری (مقوله فرعی)	کدهای انتخابی (مقوله اصلی)
شناخت انسان درباره خود از نوع حضوری است (ابن‌سینا، ۱۳۷۵، ج. ۲، ص. ۲۹۴).	شناخت ذات و درون	علم	خودآگاهی معنوی
خودآگاهی ذاتی و شامل همه موجودات و انسان (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۱) خودآگاهی بالاتر از رابطه نفس و بدن (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۷۶)	شناخت نحوه تفکر و استدلال	علم به ذات و درون	خودآگاهی عقلی
تقدم خودآگاهی بر هر نوع آگاهی دیگر (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۴۷) خودآگاهی مختص انسان و عقلانی (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۶۱)	شناخت بدن و جنسیت	علم به جسم و جنسیت	خودآگاهی فیزیکی
بدن محاط در نفسی است که طبیعت آن فقط نوری شدیدتر از بدن است (سهروردی، ۱۳۷۳، ج. ۱، ص. ۱۶۰-۱۶۵)			

واحد معنا	کد	کدهای محوری (مقوله فرعی)	کدهای انتخابی (مقوله اصلی)
خودآگاهی حضوری (سهروردی، ۱۳۸۰، ص. ۲۹۵) نفس مُدرک خود است (سهروردی، ۱۳۸۰، ج. ۲، ص. ۱۱۲).	شناخت باورها و عقاید	علم به باورها و عقاید	خودآگاهی معنوی
نور دارای مراتب و شامل نور حسی تا نورالانوار (سهروردی، ۱۳۹۱، ص. ۸۰)	شناخت احساسات و هیجانات	علم به احساسات و هیجانات	خودآگاهی هیجانی
انسان دارای وجود ذومراتب (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص. ۵۴)	شناخت احساسات و هیجانات	علم به احساسات و هیجانات	خودآگاهی هیجانی
بدن مرتبه‌ای از خود است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۴۴۸).	شناخت بدن و جنسیت	علم به بدن و جنسیت	خودآگاهی فیزیکی
وجود امر اصیل در انسان (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص. ۴۱۶).	شناخت باورها و عقاید	علم به باورها و عقاید	خودآگاهی معنوی
لازمه علم‌داشتن به دیگری، علم‌داشتن به خود است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰، ص. ۲۶۸).	شناخت فردی و فردی	علم به روابط اجتماعی	خودآگاهی اجتماعی

با توجه به اطلاعات عرضه‌شده در جدول ۲ درمی‌یابیم از میان مفاهیم به‌دست‌آمده در مرحله کدگذاری، پنج نوع خودآگاهی (شامل خودآگاهی فیزیکی، خودآگاهی هیجانی، خودآگاهی عقلانی، خودآگاهی معنوی و خودآگاهی اجتماعی) استنباط شده است. (ج) در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، انواع خودآگاهی به چه میزان مورد توجه قرار گرفته‌اند؟

یافته‌های حاصل‌شده از میزان توجه به انواع خودآگاهی در بخش مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، در جدول‌های ۳ و ۴ آمده است. در این سند، مبانی و اهداف بررسی شده‌اند و پاسخ سؤال مطرح‌شده در این قسمت را در جدول ۳ مشاهده می‌کنیم. مطالب ذیل، تحلیل محتوای مبانی انسان‌شناسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش براساس انواع خودآگاهی هستند و خودآگاهی‌های موردنظر همراه با

کد در نظر گرفته برای آن‌ها در جدول ۳ آمده است. واحد تحلیل در این پژوهش، جمله است.

جدول ۳. مبانی انسان‌شناسی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر اساس انواع خودآگاهی

ردیف	مضامین	صفحه	نوع خودآگاهی	کد
۱	یکی از ابزارهای شناخت، مبانی عقل است.	۸۲	خودآگاهی عقلی	۴
۲	انسان هم در مقام نظر و هم در مقام عمل از توانایی تعقل برخوردار است.	۸۵	خودآگاهی عقلی	۴
۳	شناخت آدمی با موانع و محدودیت‌هایی همراه است.	۸۶	خودآگاهی عقلانی	۴
۴	تلاش مداوم برای ارتقای ابعاد معنوی وجود خویش و دیگران از طریق ایجاد ارتباط با خداوند متعال	۱۵۴	خودآگاهی معنوی	۳
۵	خودشناسی و دیگرشناسی از طریق درک و اصلاح موقعیت خود و دیگران بر اساس نظام معیار اسلامی	۱۵۴	خودآگاهی عقلانی	۴
۶	تلاش مداوم برای خودسازی و اصلاح دیگران از طریق مهار غرایز طبیعی، تعدیل عواطف و تمایلات، تقویت اراده و خویش‌داری، پیش‌گیری از تکوین صفات غیراخلاقی و رذایل	۱۵۴	خودآگاهی هیجانی	۲

ردیف	مضامین	صفحه	نوع خودآگاهی	کد
۷	حضور مؤثر و سازنده دین و اخلاق در تمام ابعاد فردی و اجتماعی (تقید عملی به احکام و ارزش‌های اسلامی، و رعایت اصول و آداب اخلاقی در زندگی روزمره)	۱۵۵	خودآگاهی معنوی	۳
۸	درک مناسب موقعیت اجتماعی و سیاسی خود و جامعه، و مواجهه خردمندانه با تحولات	۱۵۵	خودآگاهی اجتماعی	۵
۹	درک و اصلاح موقعیت اجتماعی، و برقرارکردن رابطه سازنده و مناسب با دیگران	۱۵۵	خودآگاهی اجتماعی	۵
۱۰	درک ویژگی‌های زیستی خود، تقویت قوای جسمانی و روانی، و مبارزه با بیماری	۱۵۶	خودآگاهی فیزیکی	۱
۱۱	تلاش برای حفظ و ارتقای سلامت و بهداشت جسمانی و روانی خود و دیگران	۱۵۶	خودآگاهی فیزیکی	۱
۱۲	انسان، موجودی مرکب از جسم و روح، و دارای دو حیثیت درهم تنیده و مرتبط است.	۵۷	خودآگاهی فیزیکی	۱

مبانی و انواع خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی و کاربرت... / نرگس سجادیان و دیگران ۱۶۱

ردیف	مضامین	صفحه	نوع خودآگاهی	کد
۱۳	انسان، دارای کرامت و این کرامت، متأثر از ایمان وی است.	۶۲	خودآگاهی معنوی	۳
۱۴	همه انسان‌ها صاحب حقوق و تکالیف عادلانه برحسب توانایی‌ها، خصوصیات و میزان تلاش خویش هستند.	۶۳	خودآگاهی اجتماعی	۵
۱۵	خردورزی، وجه تمایز نفس انسانی از نفس حیوانی و نباتی است.	۶۳	خودآگاهی عقلی	۴
۱۶	انسان دارای استعدادها متنوع، و عواطف و تمایلات مثبت و منفی است.	۶۶	مبانی هیجانی	۲
۱۷	انسان همواره در موقعیت‌های اجتماعی قرار دارد و می‌تواند این موقعیت‌ها را درک کند و تغییر دهد.	۶۸	مبانی اجتماعی	۵
۱۸	انسان، موجودی اجتماعی است. و می‌تواند بر اجتماع اثر بگذارد.	۷۰	مبانی اجتماعی	۵
۱۹	آدمی در تکوین و تحول هویت ناتمام و پویای خود، نقش اساسی دارد.	۷۲	خودآگاهی عقلانی	۴
۲۰	هویت دو وجه فردی و جمعی دارد و دارای انواع و جنبه‌های مختلف است.	۷۳	خودآگاهی معنوی	۳

داده‌های ذیل، مبتنی بر فراوانی و فراوانی درصدی میزان انواع خودآگاهی در مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش هستند:

جدول ۴. آمار توصیفی انواع خودآگاهی سند تحول بنیادین آموزش و پرورش

انواع خودآگاهی	فراوانی	مبانی	اهداف
خودآگاهی فیزیکی	فراوانی	۱	۲
	درصد	۷/۱۴	۳۳/۳۳
خودآگاهی هیجانی	فراوانی	۱	۱
	درصد	۷/۱۴	۱۶/۶۶
خودآگاهی عقلانی	فراوانی	۵	۱
	درصد	۳۵/۷۱	۱۶/۶۶
خودآگاهی معنوی	فراوانی	۱	۲
	درصد	۷/۱۴	۳۳/۳۳
خودآگاهی اجتماعی	فراوانی	۶	۰
	درصد	۴۲/۸۵	۰
جمع	فراوانی	۱۴	۶
	درصد	۱۰۰	۱۰۰

تحلیل داده‌های حاصل از جدول ۴ نشان می‌دهد در دو بخش مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به صورت متفاوت، انواع خودآگاهی مورد توجه قرار گرفته و میزان توجه بدین شرح است: در بخش مبانی انسان‌شناسی، خودآگاهی فیزیکی با فراوانی یک، خودآگاهی هیجانی با فراوانی یک، خودآگاهی عقلانی با فراوانی پنج، خودآگاهی معنوی با فراوانی یک و خودآگاهی اجتماعی با فراوانی شش. در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بر خودآگاهی عقلی، بیشتر از دیگر انواع خودآگاهی تأکید شده است. در بررسی اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، خودآگاهی فیزیکی با فراوانی دو، خودآگاهی هیجانی با فراوانی یک، خودآگاهی عقلانی با فراوانی یک و خودآگاهی معنوی با فراوانی دو مورد توجه بوده و به خودآگاهی

اجتماعی اشاره‌ای نشده است. در قسمت مبانی انسان‌شناسی این سند بر خودآگاهی اجتماعی و در بخش اهداف آن بر خودآگاهی فیزیکی و معنوی، بیش از دیگر انواع خودآگاهی تأکید شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از پژوهش حاضر، بررسی مبانی و انواع خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی و کاربرست آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بوده است و براساس یافته‌های پژوهش، مبانی و انواع خودآگاهی عبارت‌اند از: رابطه نفس و بدن، تکامل و تعالی هویت آدمی، مبنای غیریت (دیگری)، مبنای غایت‌گرایی و مبنای اندیشه‌ورزی. انواع خودآگاهی به دست‌آمده بر پایه مبانی یادشده عبارت‌اند از: خودآگاهی فیزیکی براساس رابطه نفس و بدن؛ خودآگاهی هیجانی براساس تکامل و تعالی هویت آدمی؛ خودآگاهی اجتماعی براساس غیریت (دیگری)؛ خودآگاهی معنوی براساس غایت‌گرایی؛ خودآگاهی عقلانی براساس اندیشه‌ورزی.

مبانی، شامل ویژگی‌های عمومی انسان هستند که توصیف انسان با استفاده از آن‌ها صورت می‌گیرد. این ویژگی‌ها درباره عموم انسان‌ها صادق‌اند و به شکل قضایای حاوی فعل «است» تبیین می‌شوند (باقری، ۱۳۹۴، ص. ۸۹). از میان مبانی به دست‌آمده، در مبنای رابطه نفس و بدن، دو مقوله نفس و بدن با هم رابطه‌ای تنگاتنگ دارند، بر یکدیگر اثر می‌گذارند و رشد و سلامت هر یک از آن‌ها بر رشد و سلامت دیگری بسیار مؤثر است؛ چنان‌که ملاصدرا «پیدایش نفس که حقیقت آدمی است، ناشی از تکامل جسم انسان می‌داند و نفس را چیزی جدا از جسم نمی‌داند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۴، ج. ۴، ص. ۳۳۰). هویت و حقیقت آدمی از نفس وی اثر می‌پذیرد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۹۷، ص. ۳۲۵) و تطور وجود انسان، لازمه بقای نفس و روح اوست. ملاصدرا در خصوص مبنای تکامل و تعالی هویت آدمی اعتقاد دارد انسان، موجودی جسمانی‌الحدوث و روحانی‌البقا است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۶). تکامل و تعالی انسان در طول حیات و رشد وی تحقق می‌یابد و این مسئله یکی از مبانی بسیار مهم به‌شمار می‌آید که براساس آن می‌توان بر ضرورت آموزش و پرورش فرد از لحاظ جسمی و روحی (نفس) تأکید کرد. در مبنای غیریت، بر غیر (دیگری) تأکید می‌شود. انسان، موجودی اجتماعی است و برای دستیابی

به رشد و کمال، علاوه بر همت و تلاش خود، به غیر (دیگری) هم نیازمند است. در مبنای غایت‌گرایی، بر غایت و اهداف نهایی انسان تأکید می‌شود. انسان، موجودی غایت‌مند و هدف‌مدار است و زندگی او بدون هدف، هیچ ارزش و معنایی ندارد. در مبنای اندیشه‌ورزی، مقدمات کلی از طریق عقل نظری فراهم می‌آید؛ زیرا شأن عقل نظری، پرداختن به کلیات است. انواع خودآگاهی استنباط‌شده با توجه به هریک از مبانی به‌دست آمده و براساس اولویت عبارت‌اند از: خودآگاهی فیزیکی، خودآگاهی هیجانی، خودآگاهی عقلانی، خودآگاهی معنوی و خودآگاهی اجتماعی.

از دیگر نتایج این پژوهش، تحلیل محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش براساس انواع خودآگاهی است. با توجه به اطلاعات به‌دست‌آمده از جدول ۳. انواع خودآگاهی (اعم از خودآگاهی فیزیکی، هیجانی، معنوی و عقلانی) در بخش مبانی انسان‌شناسی و اهداف سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بررسی شده و نتایج، بیانگر آن است که بیشترین میزان توجه در بخش مبانی انسان‌شناسی، به خودآگاهی عقلانی با فراوانی پنج و در بخش اهداف سند، به خودآگاهی فیزیکی و معنوی با فراوانی دو صورت گرفته است. اطلاعات عرضه‌شده در جدول‌های بخش یافته‌ها نشان می‌دهد نظمی خاص در عرضه انواع خودآگاهی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش وجود ندارد.

یافته‌های پژوهش حاضر با نتایج تحقیق حیدری و زیباکلام مفرد (۱۳۸۷) در بخش استخراج مبانی و نیز با نتایج پژوهش احمدآبادی آرانی و باقری (۱۳۹۹) همخوانی دارد. در بخش توجه به خودآگاهی، یافته‌ها با نتایج پژوهش اسداللهی، قاسمی‌زاد و دهقانی (۱۳۹۵) همخوانی دارد و براساس یافته‌های این پژوهش، میزان خودآگاهی در کتب درسی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نسبت به دیگر مهارت‌های زندگی، بسیار کمتر است. از این نظر، این بخش از تحقیق با پژوهش حاضر، همسویی دارد؛ ولی انواع خودآگاهی در آن بررسی نشده است.

در هریک از پژوهش‌های بررسی‌شده، از جهتی به مقوله خودآگاهی پرداخته شده است؛ بدین شرح که در تعدادی از آن‌ها بررسی خودآگاهی یا استخراج مبانی، اصول و اهداف از دیدگاه یک فیلسوف صورت گرفته و در بعضی دیگر، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش با توجه به میزان مؤلفه مهارت زندگی تحلیل شده؛ اما در پژوهش

حاضر، مبانی خودآگاهی از دیدگاه سه فیلسوف شاخص اسلامی (ابن‌سینا، سهروردی و ملاصدرا) واکاوی شده است که هر کدام از آنان رئیس مکتب فلسفی شاخص در زمان خویش بوده‌اند؛ همچنین در این پژوهش، استنباط انواع خودآگاهی براساس مبانی در دو بخش مبانی انسان‌شناسی و اهداف صورت گرفته است.

در پژوهش حاضر، دیدگاه فلاسفه معاصر برای استنباط مبانی خودآگاهی بررسی نشده؛ بلکه صرفاً تحلیل نظریات سه فیلسوف بزرگ مشاء، اشراق و متعالیه مورد نظر بوده است؛ لذا پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های آتی، دیدگاه فلاسفه اسلامی معاصر در این حوزه بررسی شود. در پژوهش پیش‌روی، مبانی انسان‌شناسی و اهداف در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش براساس انواع خودآگاهی بررسی و تحلیل شده است؛ اما دیگر اسناد بالادستی مانند سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران واکاوی نشده‌اند؛ بنابراین توصیه می‌شود اسناد دیگر نیز بررسی و تحلیل شوند؛ همچنین با توجه به نتایج پژوهش مبنی بر توجه اندک به انواع خودآگاهی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش پیشنهاد می‌شود مسئولان نظام آموزشی در محتوای این سند، در بخش‌های مبانی و اهداف، به استفاده بیشتر و یکسان از انواع خودآگاهی توجه کنند. از جمله محدودیت‌های مهم این پژوهش، همکاری نکردن برخی متخصصان در عرضه اطلاعات مورد نیاز را می‌توان ذکر کرد.

منابع

- ابراهیمی، ندا؛ و درانی، کمال (۱۳۹۶). تحلیل تئولوژیک مهارت‌های اجتماعی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. مدیریت فرهنگ سازمانی، ۱۶(۲)، ۲۸۳-۳۰۴.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۶۰). رسایل ابن‌سینا (ضیاء‌الدین دری، مترجم) (چاپ ۲). تهران: کتابخانه مرکزی.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۱). المباحثات (محسن بیدارفر، مصحح و محقق). قم: بیدارفر.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۷۵). الإشارات و التنبیها (خواجه نصیرالدین طوسی، شارح). قم: نشر البلاغة.
- ابن‌سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۰۴ق). الشفاء (الطبیعیات): النفس (ج۲) (سعید زاید، محقق). قم: مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.

- احمدآبادی آرانی، نجمه؛ و باقری، خسرو (۱۳۹۹). مبانی انسان‌شناسی از دیدگاه ملاصدرا و اصول تربیتی منتج از آن. *مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۸(۴۶)، ۱۴۵-۱۶۵.
- احمدی، فاطمه (۱۳۹۱). تحلیل محتوای کتب "بخوانیم" دوره ابتدایی از بُعد تقویت مهارت‌های زندگی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.
- ادیب، یوسف (۱۳۸۲). *طراحی الگوی مناسب برنامه درسی مهارت‌های زندگی برای مدارس راهنمایی*. (رسالة دکتری). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- استینی، رحیمه؛ و سیدشریفی، سیده فاطمه (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های *خواننداری دوم و سوم ابتدایی* براساس مؤلفه مهارت‌های زندگی. همایش ملی آموزش ابتدایی، ۱، ۶۴۶-۶۵۴.
- اسداللهی، فاطمه؛ قاسمی‌زاد، علی‌رضا؛ و دهقانی، یوسف (۱۳۹۵). تحلیل محتوای کتاب *تعلیمات اجتماعی ششم* براساس مؤلفه‌های *سند تحول بنیادین* (هویت ملی، اخلاق، آداب و مهارت‌های زندگی)، پژوهش در برنامه درسی، ۱۳(۲۳)، ۷۹-۸۸.
- باقری، خسرو (۱۳۹۴). *نگاهی دوباره به تعلیم و تربیت اسلامی* (جلد ۱) (چاپ ۳۹). تهران: مدرسه.
- پیر فیروزجایی، فاطمه (۱۳۸۵). تحلیل محتوای کتاب‌های "فارسی" دوره آموزش ابتدایی براساس مؤلفه‌های مهارت‌های زندگی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- حیدری، سمیرا؛ و زیباکلام مفرد، فاطمه (۱۳۸۷). بررسی دیدگاه ابن‌سینا در باب تعلیم و تربیت (مبانی، اصول، اهداف، محتوا، روش). *مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ۳۸(۳)، ۸۹-۱۱۳.
- زمانی‌ها، حسین؛ و اسحاقی‌نسب، اسماء (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل نسبت خودآگاهی با مبانی متافیزیکی در فلسفه ابن‌سینا. *مجله فلسفه ذهن*، ۱۲(۲۸)، ۴۱-۶۰.
- سجادیه، نرگس (۱۳۸۵). گزارشی از آرای فلسفی صدرالمآلهین و دلالت‌های تربیتی آن. *فصلنامه تربیت اسلامی*، ۱(۲)، ۳۵-۶۳.
- سعیدی‌مهر، محمد؛ و صفر نورالله، اکرم (۱۳۹۶). آگاهی مرتبه بالاتر در فلسفه ابن‌سینا. حکمت سینوی، ۲۱(۵۸)، ۵-۲۵.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۷۳). *مجموعه منصفات* (هانری کرین، مصحح) (جلد ۱) (چاپ ۲). تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی - سمت.

مبانی و انواع خودآگاهی از منظر فلاسفه اسلامی و کاربرت.../ نرگس سجادیان و دیگران ۱۶۷

- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۸۰). مجموعه مصنفات (هانری کرین، به کوشش). تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- سهروردی، شهاب‌الدین (۱۳۹۱). سهروردی و مکتب اشراق (مجدالین کیوانی، مترجم) (چاپ ۶). تهران: نشر مرکز.
- سید احمد لواسانی، سید رضا (۱۳۹۴). شناسایی و تحلیل ابعاد و مراتب خودآگاهی در حکمت متعالیه صدرایی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شاهد، تهران، ایران.
- صادقی، مجید؛ و مشتاقی، سعید (۱۳۹۴). ضرورت تحلیل محتوای کتاب‌های درسی در دوره ابتدایی. اولین کنگره علمی- پژوهشی سراسری توسعه و ترویج علوم تربیتی و روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و علوم فرهنگی اجتماعی ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴). المبدأ و المعاد (سید جلال‌الدین آشتیانی، به کوشش). تهران: انجمن فلسفه ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰). أسرار الآیات. تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۰). الحکمة المتعالیة فی الأسفار (ج۹): به‌ضمیمه تعلیقات سبزواری (علی‌اکبر رشاد، مصحح و محقق و مقدمه‌نویس) (سید محمد خامنه‌ای، به‌اشراف). تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین شیرازی، محمد ابن ابراهیم (۱۳۸۳). الحکمة المتعالیة فی أسفار أربعة العقلیة (محمد خواجه‌سوی، مترجم). قم: مطبعه.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۴). أسفار أربعة (محمدحسین نائینی و حسن حسن‌زاده آملی،). تهران: مؤسسه بوستان کتاب.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۷). مفاتیح الغیب (محمد خواجه‌سوی، مترجم). تهران: مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۸ق). الحکمة المتعالیة فی الأسفار الأربعة (ج۹). قم: طلیعه نور.
- قاسمی زرگر، فهیمه (۱۳۸۵). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه براساس مؤلفه‌های مهارت زندگی. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه الزهراء، تهران، ایران.
- نوری، محمد (۱۳۹۳). راهنمای عملی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. تهران: دانشگاه آزاد.

- Alwishah, Ahmed R. D. (2006), *Avicenna's Philosophy of Mind: Self-Awareness and Intentionality*. Los Angeles: University of California.
- Black, Deborah L. (2008). Avicenna on Self-Awareness and Knowing that One Knows. *The Unity of Science in the Arabic Tradition*, Volume 11 of the Series Logic, Epistemology, and The Unity of Science, Springer Netherlands, 63-87.
- United Nations Educational Scientific and Cultural Organization (UNESCO)* (2016).